

В.М.Мойсієнко

ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ У ЛІНГВІСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ Ю.ШЕВЕЛЬОВА

Східнослов'янський діалекто- і глотогенез – проблема, розв'язок якої не завжди обмежувався суто науковими лінгвістичними підходами. Досить часто тут більшою чи меншою мірою була присутня політична складова: шовіністична російсько-радянська – до XIV ст. окремих східнослов'янських мов і народів не було, коли йшлося тільки про єдину давньоруську народність та давньоруську мову; ура-патріотична українська та меншою мірою білоруська – спільного давньоруського періоду в розвитку східнослов'янських мов не було, окремі національні мови постали безпосередньо з праслов'янської. Перша точка зору, зародившись у російських наукових мовознавчих колах XIX ст. (О.Востоков, І.Срезневський), стала превалюючою, а в XX ст. взагалі єдиновірною на теренах Радянського Союзу. На жаль, ця тяжка зору час від часу перевалювала через радянсько-європейський кордон і нерідко знаходила прихильників серед іноземних славістів, а відтак потрапляла до довідників, енциклопедій. Другу точку зору продукували переважно українські лінгвісти, які могли вільно висловлювати власну думку (працювали поза межами Росії та Радянського Союзу). Упродовж останніх десятиліть, після проголошення незалежності в Україні з'являється сила публікацій на цю тему – вартісних, менш вартісних і просто аматорських навколонукових, де виток української мови шукають взагалі в допраслов'янський період. Де істина? Наскільки взагалі можливо наблизитися до істини у питанні східнослов'янського діалекто- і глотогенезу? Даючи відповідь на ці питання, щонайменше маємо відштовхуватися передовсім від мовного (синхронного та діахронного) факту, залучивши, звичайно, й матеріали історії, археології, матеріальної та духовної культури, але при цьому якомога більше стримувати національні емоції.

Надзвичайно продуктивно в царині історії слов'янських мов працював академік Ю.Шевельов. Його праці з проблем діалекто- і глотогенезу слов'янських мов не втратили актуальності, а низка гіпотез з цієї проблеми наразі не лише в україністиці, але й у славістиці стали чи не найбільше постульованими й цитованими в наукових монографіях, академічних виданнях, довідниках, енциклопедіях... Найбільше таких праць стосуються проблем розвитку східнослов'янських і, звичайно ж, передовсім української мови [10; 11; 12; 13; 14; 15]. Студії ученого з проблем історії східнослов'янських мов присвячені їх походженню; історії української мови на різних етапах її розвитку; періодизації української літературної мови; становленню фонологічної системи української мови.

Всі дослідження Ю.Шевельова базуються на численних прикладах із писемних пам'яток з максимально можливим (на той час) урахуванням фактів діалектології.

Розв'язуючи надскладні в славістиці питання східнослов'янського глотогенезу, Ю.Шевельов формулює «аксіоматичні твердження», які мають стати відправним пунктом для подальшого усвідомлення проблеми [13: 6]. Усього таких тверджень 9: 1) на сьогодні ми не спроможні реконструювати племінні мови, навіть якщо вони існували; 2) за сучасного стану слов'янського мовознавства до VI ст. не можна реконструювати будь-які прояви місцевого територіально-мовного розвитку на східнослов'янському терені перед VI ст.; 3) оперування регіональними археологічними відмінностями до VI ст. не знаходить переконливих паралелей у мовному поділі, не прояснює мовні процеси на східнослов'янській території тієї доби; 4) в історії мовотворення необхідно враховувати крім диференційних (розпаду більших мовних одиниць на менші) процесів інтеграційні (накладання одних мов на інші, їх схрещення, об'єднання, перегруповання); 5) не можна будувати історію мовотворення і мововимирання, абстрагуючися від історичних фактів (колонізація, її припинення, творення і зникнення політичних тіл тв ін.); 6) нова мова виникає в

результаті накопичення мовозмін. Не можна сказати лише на основі мовних фактів, скільки інноваційних відмінностей треба, щоб констатувати появу нової мови. Твердження на зразок «українська мова постала в VI ст.» або «українська мова постала в XV ст.» аісторичні і в суті речі абсурдні; 7) постання нової мови можна констатувати не лише внаслідок акумуляції змін у даній мовній одиниці, але й акумуляції мовних змін на суміжних територіях при малому числі або відсутності таких на даній; 8) діалекти певної мови можуть постати раніше, ніж сама мова; 9) про історію певної мови можна і слід говорити, відколи відбулася перша зміна, що не була спільною з сусідніми мовними одиницями [13: 6-8]. Не всі вони нові, деякі вже висловлювалися в лінгвістиці, однак у такому поєднанні становлять цілісне теоретичне підґрунття і суттєво прояснюють позицію автора в цілому. Здається, вже більшість мовознавців погоджуються з думкою про певну «дорадчість», а не «вирішальність» археологічних фактів для розв'язку проблем походження мов та діалектів. Цілком слушним є застереження Ю.Шевельова про «неможливість встановлення прямої паралельності у розвитку матеріальної культури і мови» для пізнішої доби, коли вже відбулися або відбувалися широкі міграційні процеси і в багатьох випадках мало місце нашарування одних мовних одиниць на інші. Також не викликає тепер сумніву й постулат про те, що діалекти певної мови можуть постати раніше, ніж сама мова, а з часом появи перших характерних тільки цій і невластивих іншим мовам змін доцільно термінологічно окреслювати її префіксом *прото-*.

У цій праці вчений пропонує, можливо, науково не бездоганну (чи можна взагалі таку запропонувати?), але «толерантну» й виважену версію походження східнослов'янських мов, виділяючи 5 «мовно-територіяльних одиниць регіонів»: 1) Новгородсько-Тверський, 2) Полоцько-Смоленський, 3) Муромо-Рязанський, 4) Києво-Поліський, 5) Галицько-Подільський, які згодом лягли в основу майбутніх трьох мов. Мабуть, тепер мало хто критично оцінює твердження Ю.Шевельова, що процеси переоформлення цих п'ятих первісних мовно-територіальних регіонів у пізніші три східнослов'янські мови –

українську, білоруську й російську – почалися ще в пізній дописемний період, й завершилися вже в часи, від яких маємо велике число писемних пам'яток [13: 10]. Звичайно, доказовість протоукраїнських рис (усього 8), відмінних від протобілоруських та проторосійських у вченого не бездоганна (пор. міркування з цього приводу В.Німчука [5: 432-440]), і все ж – це дальший і новий крок уперед в розв'язанні проблем східнослов'янського глотогенезу. Відверте несприйняття Шевельова-мовознавця в російсько-радянських наукових колах – свідчення науковоспроможності його праць. Несприйняття Ю.Шевельова різко відрізняється від, наприклад, несприйняття С.Смаль-Стоцького. Гіпотеза походження української мови безпосередньо від праслов'янської мови-основи останнього стала предметом нищівної критики з боку передовсім російських і радянських славістів. З Ю.Шевельовим не полемізували, його просто не помічали. Як висловлювався вчений, він іноді впізнавав себе під ярликом «деякі закордонні вчені» [14: 5]. Чим пояснюється така вибіркковість критики? С.Смаль-Стоцький намагався науково обґрунтувати не просто єретичну думку про міфічність єдиної для східних слов'ян давньоруської мови. Він посягнув на святая святих існування імперії, доводячи, що Київ – «мать городов руських, но не русских», а три народи-брати – український, білоруський, російський, – далеко не однояйцеві близнюки і з'явилися на світ не водночас і, найімовірніше, не з єдиної колиски – Київській Русі. На щастя для росіян український учений свою спробу доводив непереконливо. Значно переконливішим виявився Ю.Шевельов. На 1054 сторінках капітальної монографії «Історична фонологія української мови», залучивши сотні писемних пам'яток і факти тогочасної діалектології, учений таки довів, що вже в передписемний час були всі підстави говорити про «протоукраїнський» період в історії розвитку української мови. Доказовість Ю.Шевельова залишилася непоміченою на 1/6 земної кулі. Російське мовознавство могло визнати й пробачити все, але тільки не визнання факту існування українських мовних рис в дописемний період на теренах Київської Русі.

А втім, Ю.Шевельов у своїх висновках не був аж надто революційним. Низку рис, властивих лише певній території Київської Русі, навіть російські вчені «виносили» за межі давньоруського періоду. Зокрема Ф.Філін унаслідок скрупульозного аналізу діалектних фактів та писемних пам'яток приходять до висновку, що з точки зору історичної фонетики діалектні явища, які мали місце в давньоруській мові, можна поділити на кілька груп: 1) найдавніші, що виникли до утворення мови східних слов'ян; 2) давні, що з'явилися після формування мови східних слов'ян, але до занепаду зредукованих; 3) пізніші, що постали після занепаду зредукованих. Учений стверджує, що «ціла низка діалектних явищ сучасної російської мови за походженням давніші самої російської мови [8: 341]. Але на відміну від Ю.Шевельова й інших учених, котрі могли (хотіли) далі науково розвивати ці тези, Ф.Філін не міг (не хотів), бо прикінцевий висновок його поза сумнівом цінної праці всі питання про існування/неіснування давньоруської мови знімає: «Наличие значительного количества диалектных расхождений как в общеславянском, так и в древнерусском языках является несомненным фактом... В то же время следует заметить, что развитие диалектных расхождений вовсе не исключает объединительных языковых тенденций как в эпоху родового строя, так и феодальное время. Относительное единство древнерусского языка эпохи разложения родового строя и перехода к феодальному обществу *несомненно* (виділення наше – В.М.) [8: 625].

Останнім часом вітчизняні лінгвісти деякі фонетичні риси потрактовують однозначно як дописемні – такі, що мали місце в протоукраїнській мові до XI ст. Ю.Шевельов навпаки у подібних коментарях – значно обережніший. Так, М.Жовтобрюх вважав, що зміна вибухового **g** у фрикативний **ɣ** виникла насамперед на Середній Наддніпрянщині вже в IX ст., звідки поширилася на північ [1: 168]. Г.Півторак цю зміну в протоукраїнських діалектах датує періодом розпаду праслов'янської мови VI – першою половиною VII ст. [7: 40]. Допускає процес переходу **g** > **h** на півдні східнослов'янського мовного простору ще в спільнослов'янську добу й В.Німчук [3: 6; 4: 689]. Ю.Шевельов

спірантизацію **g** відносить до пізнішої доби – друга половина XII – початок XIII ст. [15: 450]. Аргументація дослідників різна: найдавніші свідчення писемних пам'яток XI – XII ст. **ходъ** замість **годъ**, **кънихъчии** замість **кънигъчии**, **хроуши** замість **гроуши**, **хрха** замість **грха** для М.Жовтобрюха, Г.Півторака, В.Німчука – підтвердження дописемної хронології перебігання процесу; для Ю.Шевельова – помилки, описки писарів. Деякі доводи Ю.Шевельова на користь пізнішого протікання процесу слушні, як то: витворення в слц. мові прислівника *kde* [gde], яке, на думку вченого, можна пояснити лише часом після занепаду зредукованих: «коли **k** після занепаду **ъ** через асиміляцію до **d** перетворився на **g**, перехід **g > h** вже був нечинний, а відтак **g** зберігся» [15: 445]. З другого боку для коментування одних змін написання в найдавніших писемних пам'ятках вважати тільки помилками, «наслідками перекручування складного тексту недосвідченими писарями» [15: 445], а для інших вагомими аргументами – також не є науково виважених кроком. Зрештою, має таки рацію Г.Півторак, констатує, що «слов'яни, які під час Великого переселення народів у VI ст. рухалися зі Східної Європи на Балкани, ще вимовляли вибуховий **g**, а східні слов'яни, котрі протягом VII – VIII ст. стали проникати з Середньої Наддніпрянщини у басейн Десни й за Прип'ять, уже мали фрикативний піголовосний **ɣ** (про це переконливо свідчить послідовне збереження **g** у південнослов'янських мовах і поширення **ɣ** у південноросійських говорах), досить ясно вказує на хронологічні межі трансформації **g > ɣ**: кінець VI – перша половина VII ст.» [7: 41]. На користь дописемного періоду перебігу **g > ɣ** свідчать факти, які наводить В.Німчук. Лексема *groshi* в українських пам'ятках XIV - XV ст. фіксується тільки з **g**, відповідно до **g** в польській та чеській мовах. Відсутність проривного в цьому слові в усіх без винятку українських говорах пояснюється, мабуть, тим, що лексему запозичено в давньоруську добу, коли в південних і західних давньоруських діалектах ще не існував новий проривний **g**, тобто до початку

XII ст. [3: 8]. Якщо це так, то мало ймовірно, щоб ця зміна розпочалася (за Шевельовим) у другій половині XII ст.

Аргументація Ю.Шевельова щодо хронології протікання іншої знакової для української мови зміни $*o > i$, видається нам на сьогодні найбільш переконливою. Учений припускає, що «звуження/дифтонгізація o (як і випадки з новим ятем) передували занепадкові ерів і розпочалися, ймовірно, щонайпізніше в X ст.» [15: 407]. Іншої причини, яку запропонував дослідник для пояснення часової розбіжності майже в 2 століття щодо вияву в писемних пам'ятках рефлексів $*e >$ «новий» (XII ст.) та $*o > y$ (XIV ст.) в новозакритих складах, крім обмежень тогочасної графіки, зараз назвати годі. «Голосний, на який перетворювався e , злився з $ě$. На позначення цього звука існувала спеціальна літера. Навпаки, звука oi/uo раніше в мові не було, а відтак і літери на його позначення бракувало. Хоч би як вимовлявся цей звук, але переписувачам не залишалося нічого іншого, як скористатися традиційним написанням через o . Тільки пізніше, коли в південноукраїнському регіоні oi пересунувся до u , почали потроху з'являтися написання через $(o)u$ » [15: 408]. Навряд чи є підстави (слідом за М.Жовтобрюхом, Ф.Жилком, Г.Півтораком) датувати появу i на місці $*o$ кінцем XIV ст. [1: 278; 6: 124]. Цьому суперечать факти писемних пам'яток. До другої половини XVI ст. взагалі годі віднайти в українських пам'ятках написання i відповідно до $*o$ в новозакритих складах. Ю.Шевельов «викрив» низку прикладів, які з легкої руки деяких дослідників абсолютно помилково стали хрестоматійними щодо використання i : Бериндині *кистка*, *Биб* до аналізованого рефлекса стосунку не мають, як їх подав А.Кримський. Йдеться про пензель та скорочення до слова Біблія – *Биб* [15: 763]; І.Білодід та Є.Кудрицький помилково прочитали в «Граматичі» І.Ужевича *розки(и)не*, насправді там *розли(ч)не* [15: 763]. На основі наявного на час написання праці матеріалу витворення звука i з $*o$ взагалі датує кінцем XVII ст. [15: 764], з чим погодитися важко. Явні вияви i на місці $*o$ в рукописних оригінальних текстах засвідчуємо в кінці XVI – на початку XVII ст.

[2: 11]. З часом таких написань дедалі більше. Скрупульозний аналіз пам'яткового матеріалу та фактів сучасної діалектології дозволив Ю.Шевельову зробити висновок про неоднаковість і неодноразовість протікання змін **e, *o > i* на всьому українському мовному масиві. „Еволюція в кожній з обох зон (північній і південній – В.М.) ішла власними шляхами, а на позір однакові рефлексії на півдні та на півночі виникли в різний час і через різні причини. Їхня єдність є оманлива, а єдина всеукраїнська лінія розвитку – то одна із вигадок порівняльно-історичного мовознавства. Докладнішими дослідженнями джерел оприявнюється засаднича самотійність еволюційних процесів на півдні та на півночі” [15: 932]). Наразі ця тема – дискусійна. Проте, як нам видається, версія Ю.Шевельова виглядає найбільш привабливою та науково вмотивованою.

Разом з тим, попри наукову обґрунтованість, глибину й послідовність висновків щодо аналізу конкретних мовних явищ, учений іноді послуговується явно помилковими фактами, а як наслідок – допускає помилкові судження. Так, у Пересопницькому Євангелії Ю.Шевельов слідом за П.Владимировим, І.Огієнком неправильно прочитав слово *ви(д)повдаю*, треба *а ви(д) повдаю вамь*, що переконливо довела дослідниця пам'ятки І.Чепіга [9: 203]. Підключивши до цього помилкового факту такий само помилковий з Житомирського Євангелія 1571 р., учений вибудовує нічим не підкріплену версію про поширення форми *vyd-* не лише на Лемківщині, де маємо явні приклади з с. Одрехови, а й на частині Волині [15: 565], де насправді нічого подібного не було. Взагалі з Пересопницьким рукописом у Ю.Шевельова, видно, щось не склалось. Можливо, інформацію черпав з якихось інших джерел. Підтверджуючи тезу про брак написань з (о)у в новозакритих складах, учений наводить знову ж таки Пересопницьке Євангеліє: «Традиційне етимологічне написання о явно переважало, а в деяких пам'ятках (наприклад, у Перес. Єв. 1561) майже не знало винятків» [15: 560]. І.Чепіга, характеризуючи

мовні риси рукопису наводить 29 прикладів подібних написань з поміткою *тощо*, насправді ж їх значно більше [9: 33].

Зовсім незрозумілим є потрактування Крехівського Апостола як білоруської пам'ятки. Чому Ю.Шевельов зміг «подибати деякі українізми в пам'ятці в ґрунті речі білоруській» [15: 508], коли їх там сила – невідомо.

Звичайно, дослідник мав обмежений доступ до джерел. Можливо, цим і викликані певні недоречності деяких його суджень. В цілому ж у своїх працях Юрій Шевельов зробив вагомий вклад у розвиток проблем становлення фонологічних систем, походження східнослов'янських, передовсім української, мов, запропонував оригінальний розв'язок низки надскладних питань не лише україністики, але й славістики. Його оцінка окремих дискусійних явищ абсолютно свіжа, неупереджена, спродукована без будь-якого політичного тиску, міцно закорінилася в українській лінгвістиці.

Література:

1. Жовтобрюх М. Фонетика // Жовтобрюх М., Русанівський В., Скляренко В. Історія української мови. Фонетика. – К., 1979. – С. 65-329.
2. Мойсієнко В. Про південноукраїнський ікавізм та поліські дифтонги. – Житомир, 2007.
3. Німчук В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія г // Мовознавство. – № 6. – 1990. – С. 3 – 11.
4. Німчук В. Мова // Історія української культури. – У 5 тт. Т. 1. – К., 2001. – С. 683 – 694.
5. Німчук В. Походження української мови // Етнічна та етнокультурна історія України. /За ред Г.А.Скрипник/. – К., 2005. – С. 351-478.
6. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1993.
7. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їх мов. – К., 2004.

8. Филин Ф. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. – Л., 1972.
9. Чепіга І. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови // Пересопницьке Євангеліє 1556 – 1561. – К., 2001. – С. 13-54.
10. Шевельов Ю. †Польська мова в Україні в X-XVII ст. // Україна. Ч.2. – Париж, 1949. – С.99-107.
11. Šerech-Shewelow Y. Probŭems in the Foŭmation of BeloruSsian. – New York- 19##.
12. Šerech-Shgwelow Y. A Pŕehistory of Slavic. The Hi 聳 Worical Phonology of Common Slavic. – Heidelberg (Carl Vint 聒 r`Qniv`rsitŕtsverlag-, 1964.
13. Шевельова Ю. Чому общеруссоий язык, а не вѣборуська мова. – К., 1994.
14. Шевельов Ю. Мѣ праслов'янською і%російською // Київська старовина. – № 6. – 2001. – С. 3-18.
15. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови. – Харків, 2002.

У статті здійснено спробу оцінки наукового доробку Ю.Шевельова в царині історичної діалектології. Відзначено, що хронологія етапів розвитку української мови, запропонована вченим, наразі найбільш прийнятна в україністиці. На прикладах аналізу конкретних звукових явищ східнослов'янських мов підтверджено наукову вартісність передбачень Ю.Шевельова.

In the article an attempt to value a scientific achievements of J. Schevelyov in historical dialectology is made. The chronology of development of Ukrainian language, made by scientist is one of the most popular in Ukrainian studies. Based on analysis of infinite sounds in Eastern Slavonic languages, the scientific value of Schevelyov 's hypothesis is proved.